

Problémy překladu Bible

Petr Pokorný

The Problems of Bible Translating. When applying the linguistic Theory of translation (LTT) in translating the Bible (here we concentrate on the New Testament), we have to be aware of the fact that the time difference cannot be ignored. The impact of the translated text on the present reader would never be identical with that of the original text on its ancient addressees. Today the ancientness of the Bible increases its attraction in spite of the fact that it is difficult for understanding. This means that the gap cannot be bridged by the translation only. The text can be brought closer to the contemporary reader only by means of a meta-text (additional information, homily, commentary). From a good Bible translation the reader may deduce what passages demand an explanation which can be offered by translation only.

The second part of the paper discusses the reasons for a new translation of the already translated text and the related problems.

Keywords: Bible, New Testament, Bible translation, Linguistic Theory of Translation (LTT)

Úvodem

Problémy překladu Bible jsou závažnou dílčí otázkou obecné překladatelské praxe a s ní souvisejících teoretických předpokladů. Zdůraznit musíme obojí: metoda biblického překladu je jako u každé překladatelské práce dána základními principy překladu a o možných kritických výhradách diskutuje překladatel na jejich základě. Pokud je to křesťan a překládá Bibli, není ke své práci „posvěcen“ tím, že by mu byly uděleny nějaké zvláštní výjimky, ale jen svým postojem víry, která je jeho motivací a silou k práci. Jinak by popíral svou překladatelskou kvalifikaci a koneckonců i svou křesťanskou víru, která ve své dogmatické reflexi počítá s Božím vstupem do lidského světa dějin (inkarnace) a Ježíše pokládá za skutečného (ne zdánlivého) člověka. Jen jako metodicky důsledně sekulární může jeho práce být zároveň zbožná a „posvěcená“. Pokládám za vhodné předeslat tyto poznámky, protože v české veřejnosti přetrvává představa o víře jako jakémisi omezení kritického myšlení. Současné však je třeba mít na mysli to druhé: specifické rysy biblického překladu. Ty překlad Bible zčásti sdílí s problémy překladu jiných starších textů, zčásti je sdílí jen s úzkým okruhem dalších

textů a zčásti jsou příznačné jen pro něj. To platí pro celou Bibli, i když se (s ohledem na své odborné zaměření a koneckonců i na zaměření *Listů filologických*) soustředím především na problémy překladu Nového zákona.

Překlad starého textu

Základní rysy lingvistické teorie překladu (LTT), která je východiskem novějších překladatelských teorií,¹ byly položeny průkopnickou prací Pražského lingvistického kroužku. Jeho členové základní strukturalistické pojetí jazyka jako organizovaného systému, v němž základním nositelem významu je věta a který funguje jako aktivní nástroj organizace lidské zkušenosti, již sami aplikovali na problémy překladu. Pro překlad Bible, tj. s ohledem na povahu hebrejštiny a řečtiny, zpracoval výsledky tohoto bádání Eugene A. Nida spolu s Charlesem R. Taberem v mnohokrát přetiskované a upravované monografii *The Theory and Practice of Translation*.² Princip komunikativní ekvivalence, alternativu formální korespondence překladu, nazvali poněkud nepřesně jako pravidlo „dynamické ekvivalence“. Při jeho definici formulovali překladatelský princip, který přímo vychází z práce Pražského lingvistického kroužku. Podle toho má překlad působit na svého čtenáře tak, jak původní text působil na tzv. autorské čtenáře (*original receptors*).³ Při překladu současných autorů písíčních odlišným jazykem je to nesporné a užitečné východisko a v šedesátých až osmdesátých letech jej prosazoval i překladatelský výbor Spojených biblických společností (UBS) a jeho prestižní vědecké fórum (Scholarly forum).

Přesto se ukázalo, že právě pro překlad starších, ano, starověkých textů, stejně jako pro překlad textů z kulturně odlišných oblastí, toto pravidlo platí jen s výhradou. Základním rysem zájmu o starý text, který vede k jeho překládání, je totiž právě to, že jde o text starý, o němž se překládá, že jeho význam souvisí s tím, že dodnes stojí za překládání. Na potřebě překladu starších řeckých textů do latiny se začala rozvíjet již starověká teorie

¹ VILÉM MATHESUS, *O problémech českého překladatelství*, Praha, 1913; na dědictví pražského strukturalismu navázal ve svém shrnujícím a hodnotícím díle *Česká teorie překladu* (Praha, 1957) Jiří Levý.

² (*Helps for Translators* 8), Leiden, 1969; podobně zaměřenými monografiemi jsou: M. LARSON, *A Manual for Problem Solving in Bible Translation*, Grand Rapids, 1975 (o významu věty pro pochopení smyslu s. 95, 197nn); nebo T. C. MARGOT, *Traduire sans trahir*, Lausanne, 1979.

³ NIDA, TABER, (viz výše) 200.

překladu.⁴ Časový odstup mezi jeho vznikem a naší dobou je dokladem jeho závažnosti, ale – současně také – jeho snížené srozumitelnosti. Pravidlo o analogickém účinku tu platí jen v omezené míře, protože vědomí o časovém odstupu je nevymazatelně přítomno i při četbě jeho překladu. Nejen odlišná vlastní a místní jména, kterými se takový text jako drápky drží své doby, ale především odlišný svět tohoto textu je tím, co překlad nemůže a ani nesmí přizpůsobit současnému vnímání – nesmí nahradit výklad (samostatný metatext), ano, musí z něho být jasné, která místa se našemu vnímání vymykají a výklad potřebují. Srozumitelnost starověkého textu je tedy jiná dnes, než byla v době jeho vzniku. K jeho srozumitelnosti patří i to, že chápeme jeho fabuli (u narativních žánrů – v Bibli tzv. „historické knihy“ nebo evangelia) či jeho argumentaci (u diskursivních spisů nebo pasáží – proroci, epištoly) a antropologické univerzálie (základní lidské city a vztahy), ale současně před námi vyvstávají určité závažné pojmy, jejichž funkci se postupně učíme znát z kontextu, protože v současnosti mají jiný význam (v Bibli: hřích, milost, evangelium, Slovo, požehnání).⁵ Na první poslech ruší, ale ve skutečnosti text ozvláštňují a vybízejí k jeho bližšímu poznání.⁶

V Bibli má tento vztah textu k dějinám a jeho referenční funkce (vztah k určitém neopakovatelným dějinným událostem) i svou zcela specifickou funkci související s proklamovanou dějinností Božího zjevení, o níž jsme se již zmínili. Tím se judaismus a křesťanství liší od většiny ostatních náboženských systémů. Skutečnost, že metoda dynamické ekvivalence tento rozměr podcenila, souvisí s původně důsledně synchronním východiskem strukturální lingvistiky.

⁴ Tento problém osvětlila kvalifikovaně R. Dostálová ve své studii *Překlad v antice*, in: P. POKORNÝ, *Hermeneutika jako teorie porozumění*, Praha, 2005, 209–243; italsky *La traduzione nell' antichità classica*, *Comunicazioni*, Istituto papirologico „G. Vitelli“, Firenze, 1995, 19–42.

⁵ Starozákonní překladatelská komise Českého ekumenického překladu některé takové pojmy překládala konkordantně. Velmi dobré bylo rozhodnutí překládat hebr. výraz *rášá* českým „svévolník“, protože starší český ekvivalent „bezbožník“ příliš připomínal dnešního ateistu. Ve skutečnosti *rášá* nebyl popěrač Boha, ale ten, kdo nedbal Božích přikázání; kritizováno bylo důsledné překládání hebr. *gójim* jako „pronárody“, ale v zásadě znamenal tento pokus jistý průlom naznačující funkci takových výrazů jako specifických termínů.

⁶ Viz P. POKORNÝ, *Problém biblických překladů*, in: *Sborník katolické teologické fakulty UK*, Praha, 2000, 210–215. Potřebu věrnosti reáliím doby, v níž text vznikl, tematizovali již J. BEEKMAN, J. CALLOW, *Translating the Word of God*, Grand Rapids, 1974, 33–25.

Důvody pro vznik nových překladů Bible

Na začátku práce na *Českém ekumenickém překladu Bible* (ČEP) formuloval prof. Josef B. Souček tři důvody pro vznik nového překladu Bible: postup rekonstrukce původního textu, lepší znalost výchozího jazyka (*koiné*) a vývoj přijímacího jazyka, v našem případě češtiny. Tyto tři důvody se vyrovnávají se skutečností, že závažné texty se do přijímacích jazyků překládají v časových odstupech opakovaně, což neznamená degradaci překladů starších.

Vývoj přijímacího jazyka

V původním jazyku je závažný text tradován déle než v překladu proto, že originál má svou zvláštní autoritu. Takže Angličané čtou Shakespeara stále většinou v originále, zatímco Češi mají k dispozici již třetí generaci jeho překladů. Řekové čtou v kostele Bibli stále v helénistické řečtině (Septuaginta a Nový zákon podle byzantských rukopisů), i když pro soukromou četbu mají od r. 1989 překlad Nového zákona do novořečtiny. Opakované překlady vyvolávají některé specifické otázky. Překlady Bible do nových jazyků vznikaly již ve starověku (latina, koptština, gruzínština, arménština), ojediněle ve středověku (gótština, staroslověnština), většinou však v době reformace. Další překlad byl většinou více či méně radikální revizí překladu reformačního (*King James Version* → *Revised Standard Version* → *New Revised Standard Version*). I nový český překlad zkoušel prof. Souček koncipovat jako radikální revizi *Bible kralické* (po konzervativní revizi Jana Karafiáta). Ukázalo se však, že průřev, který znamenala doba protireformace je příliš velký na to, aby Kralickou bylo možno revivovat a zcela nesetřit její původní ráz. Navíc by její revize byla těžko přijatelná pro katolickou většinu křesťanské menšiny v naší zemi. Obě křesťanské větve, které se v Evropě prolínají, prodělaly natolik hluboký vnitřní vývoj a v komunistických zemích prošly společně natolik nebezpečným obdobím diskriminace a potlačování, že doba dozrála k přijetí společného nového překladu Bible, k němuž vzešel podnět z evangelické teologické fakulty. Očekávání, že na obou stranách to bude překlad liturgický, se nesplnila, ale k prvnímu soubornému vydání zahrnujícímu i deuterokanonické spisy napsal předmluvu jak kardinál Tomášek, tak tehdejší předseda Ekumenické rady církví (u porevolučních vydání to byli kardinál Vlk a synodní senior evangelické církve Pavel Smetana) a připojen byl Proglas – předzpěv sv. Konstantina Cyrila k slovanskému překladu *Čtveroevangelia* – vysoce hodnocený v pravoslaví. Tím byl ČEP zakotven

jako vskutku ekumenický překlad, který navíc ovlivnil i českou kulturní scénu.⁷ Biblí v tomto překladu byl již prodán téměř milion. Podobný ekumenický projekt překladu Bible byl později uskutečněn i na Slovensku.

ČEP tedy šel cestou nového překladu připraveného dvěma týmy odborníků s češtinářskými poradci.⁸ Nedal se na cestu revize starších překladů, ale nezvolil ani metodu dvoustupňového překladu, která po hrubém a více méně doslovném překladu odborníků předává text literátům (spisovatelům a básníkům), aby jej zpracovali esteticky. Tento postup úspěšně uplatnil náš kolega prof. S. Segert,⁹ když připravil hrubý překlad Svátečních svitků a k přípravě konečné verze pozval básníky Jaroslava Seiferta a Viléma Závadu. Při státním projektu nového překladu Bible zvolili tento přístup například ve Švédsku. Prof. Souček se však k tomuto postupu nepřiklonil. Měl za to, že biblista by se měl umět vyjadřovat a že prostá řeč literárních neprofesionálů odpovídá jazykové rovině většiny biblických spisů, nemluvě o tom, že tak lze souvisleji uchovat ekvivalenci smyslu.

Zásadně jsou problémy vývoje přijímajícího jazyka, které tvoří valnou většinu práce na překladu Bible, evidentní a srozumitelné a překládání Bible je sdílí se všemi překladatelskými projekty zaměřenými na starší texty. Zmíníme se proto ještě o dalších dvou pro biblický text specifitějších důvodech pro nové překlady, zčásti příznačných i pro překlad Nového zákona.

Postupující rekonstrukce původního textu

Text Nového zákona se dochoval v nebývalém množství rukopisů, v současnosti je to téměř pět tisíc rukopisů nebo jejich fragmentů, i když jen několik set z nich obsahuje celý Nový zákon. Přes toto rozšíření a nespočetné opisování se text dochoval mimořádně jednotný. Odchylek jsou sice tisíce, ale většina z nich se týká pravopisu, běžných opisovačských chyb, vlivu ústní tradice nebo různocnění vzniklých pod vlivem téhož vyprávění či výroku v podání jiného synoptického evangelia. Velká část takových

⁷ Podobně jako v třicátých letech překlad Nového zákona od Františka Žilky (Praha, 1933; 1970, 7. vyd.), který však nezískal čtenáře v širší ekumenické obci. O něm viz J. BARTOŇ, *Moderní český novozákonní překlad*, Praha, 2009, 103–140.

⁸ Byla to Starozákonní překladatelská komise, vedená prof. M. Bičem, a Novozákonní překladatelská skupina vedená prof. J.B. Součkem (1961–1972), prof. J. Mánkem (1972–1977) a v posledním období (1977–1985) mnou. Jejich členové jsou uvedeni ve většině edic celé Bible i Starého či Nového zákona.

⁹ Prof. PhDr. Stanislav Segert, CSc., (1921–2005) byl český filolog zaměřený zejména na západosemitské jazyky. Působil na Evangelické teologické fakultě, potom v Orientálním ústavu ČSAV a od r. 1968 na Kalifornské univerzitě v Los Angeles.

odchylek se neprojeví v překladu, ale souhrn drobných specifických rysů jednotlivých rukopisů a jejich skupin pomůže při genealogii rukopisů, je jakousi jejich DNA. Dobře eliminovatelné jsou i dogmaticky motivované úpravy, které se objevují v pozdějších rukopisech a jejichž vznik lze snadno vysvětlit.¹⁰ Několik závažných odchylek se však v textu přece jen prosadilo a teprve po objevení nebo zpracování významných starších rukopisů je bylo možno odhalit jako druhotné. Protože jako prakticky všechny rozsáhlejší starověké texty známe i biblický text jen z rekonstrukce, není volba textové báze pro překladatele okrajovým rozhodnutím. Jan Blahoslav překládal Nový zákon v podstatě z jednoho středověkého rukopisu, po odhalení egyptské rodiny rukopisů bylo kritické vydání řeckého textu připravené Hermannem von Sodenem r. 1902–1913 postaveno na rukopisných svědcích sahající v průměru do konce 4. století. Po objevení nových souborů a jednotlivých fragmentů psaných na papyru posunulo se stáří základního materiálu užitého k rekonstrukci již na hranici 2. a 3. století. To je významný posun směrem k původnímu textu, i když otevřenou otázkou zůstává, zda by překlad neměl být založen na jednom reálném rukopise. Protože však v každém rukopise jsou místa prokazatelně druhotná, s opisovačskými chybami, používá se většinou text rekonstruovaný.¹¹

Rozdílů současného rekonstruovaného textu Nového zákona od prvních reformačních překladů z řečtiny, které mají vliv na pojetí určitého textového segmentu nebo celé knihy, je jen několik. Nejzávažnější z nich jsou druhotný konec Markova evangelia (kap. 16,9–20), který chybí v nejstarších rukopisech a v jiných je od zbytku textu zřetelně oddělen. Jeho obsahová analýza ukazuje, že je kombinací závěrečných oddílů zbývajících kanonických evangelií. Další druhotnou částí textu je explicitní trojiční formule vložená v 1. epistole Janově 5,7–8 stejně jako doxologie, která tvoří závěr Otčenáše podle Matoušova evangelia (6,3). Druhotný závěr Markova evangelia ztěžuje pochopení teologie a literární strategie tohoto spisu, je však jako kanonický text tištěn nad čarou s poznámkou, že jde o pozdější dodatek. Zásadně bylo nutné se o tomto problému zmínit, protože se týká změn přeloženého textu. Překladatelský problém je to však jen nepřímo. Je to problém volby předlohy.

¹⁰ Např. v Lk 2,48 říká Marie Ježíšovi: „Tvůj otec a já jsme tě [...] hledali.“ Některé latinské rukopisy to vynechávají a syrský Curetonův čte „My jsme tě [...] hledali.“

¹¹ Hebrejský text Starého zákona se vydává podle jednoho z rukopisů (Petrohradského) upraveného středověkou židovskou sektou Karaitů (Kerájců). I pro Starý zákon se však v současnosti připravuje vydání založené na kritickém zhodnocení všech dochovaných významných rukopisů a dalších svědectví.

Nové poznatky o helénistické řečtině a literární rovině novozákonních spisů

Již více než sto let pokračuje výzkum helénistické řečtiny – *koiné* (*dialektos*). Byl to jazyk, jímž mluvila valná část obyvatel římské říše, i když pro většinu z nich to byl druhý jazyk. Často druhý jazyk, který přitom byl jediným jazykem, v němž byli gramotní. S tím souvisí některé zvláštnosti jeho slovníku i gramatiky. Ve slovníku to jsou časté zdvojnásobení, které ve skutečnosti mají u podstatných jmen s nepravidelným skloňováním ulehčit jejich užití: Tak *pes* = *kynarion* místo *kyón* (gen. *kynos*), tedy ne štěně, loď *ploion*, místo *ploys*, tedy ne loďka. V gramatice to je často *praesens historicum* a některé semitismy: přísudek před podmínkem (*exélthen ho lésoys*), *egeneto* na začátku věty (Lk 2,1), častá parataxe a asyndetická parataxe dvou imperativů (*hypagete, idete*, Mk 6,38). Kromě historického přezentu, který je příznačný pro lidová vyprávění a do biblického textu se dostal z jeho ústních pramenů, jde o semitismy. Marius Reiser však ukázal podrobným srovnáváním, že statisticky jsou podobně plné semitismů i některé mimožidovské a mimokřesťanské texty helénistické doby, a to počínaje již Xenofóntem. Nápadné jsou zejména v řeckém románu.¹² K podobným závěrům dospěl nezávisle Greg H. R. Horsley ve studii, v níž užívá kromě spisů soudobých řeckých autorů i epigrafický materiál, zejména z Efezu. Zjišťuje, že představa o zvláštním semitském dialektu řečtiny je mýtem, který nejde doložit. Palestinská a křesťanská řečtina se mohla lišit výslovností (to nedovedeme ověřit), ale svojí skladbou se od tehdejší řečtiny neliší.¹³ Protože semitské jazyky (aramejšтина, punština /féničtina/) byly v době novozákonní rozšířeny ve velké části východního Středomoří, byly semitismy obecně rozšířené a nepůsobily rušivě.

Spojíme-li tento poznatek s odhalením promyšlené struktury některých evangelií (zde stačí odkázat na výsledky bádání o teologii evangelistů jako tvůrčích zpracovatelů starších tradic v tzv. škole dějin redakce) a znalostí rétorické argumentace, jak ji pro latinský svět shrnul Quintilianus, u (apoštola) Pavla z Tarsu,¹⁴ dojdeme k závažnému závěru: prostý jazyk většiny novozákonních autorů neznamená, že by šlo o primitivní sběratele lidových tradic o Ježíšovi a naivně filozofující amatéry, jejichž dílo

¹² M. REISER, *Syntax und Stil des Markusevangeliums* (WUNT 2/11), Tübingen, 1984, zejm. 163–168.

¹³ *New Documents Illustrating Early Christianity V. Linguistic Essays*, Sydney, 1989; novorecký překlad Thessaloniki, 2003, kap. A.

¹⁴ Z tohoto hlediska interpretoval epištolu Galatským H. D. BETZ, *Galatinas (Hermeneia)*, Philadelphia, 1979.

je třeba zařadit podobně jako lidové pohádky nebo přísloví do *Klein-literatur* – knih lidové zbožnosti.¹⁵ Autoři novozákonních spisů nebyli profesionálními literáty, ale byli rétoricky vzdělaní a jazyková rovina, kterou pro své spisy zvolili, je především součástí strategie, která je měla učinit srozumitelnými a dostupnými širokému okruhu prostých, ale poučení chtivých čtenářů, pro něž byly určeny. Byli to členové křesťanských obcí, ale v některých případech (Lukášovo evangelium a Skutky) i širší okruh bohabojných zájemců (viz dedikaci „vznešenému Theofilovi“). Nízký styl (*sermo humilis*) tedy není (jen) důsledkem nízkého vzdělání autorů, ale především jejich vědomé snahy přiblížit se zamýšleným čtenářům. Pro mnoho z čtenářů to bylo to nejušlechtlejší, čemu mohli ještě rozumět. Dříve než většina biblistů to rozpoznal literární vědec Erich Auerbach, který se soustředil nejen na jazyk, ale i na témata, např. na motiv hluboce lidských selhávajících hrdinů (Petr zapírající Ježíše).¹⁶ Auerbach viděl ve stylu a zaměření biblických textů základ realismu západní literatury.

Nic to nemění na tom, že tehdejší literární kruhy, pokud se s některým novozákonním spisem setkaly, musely takovou literaturu řadit na spodní příčky svého obrazu písemnictví. Jak to na ně působilo, doložil názorně Petr Peňáz svým překladem Pseudo-Tomášova evangelia o Ježíšovu dětství do hovorového jazyka.¹⁷ Pro překlad Bible je však rozhodující pohled čtenáře. Jazyk novozákonních autorů byl to nejlepší, čemu mohl porozumět. Pro dnešního gramotného a vzdělaného čtenáře tomu sice nebude odpovídat těžký sloh, dejme tomu Vladislava Vančury, ale jistě ne běžná hovorová řeč. Bude to prostý, ale kultivovaný jazyk, něco blízkého prvorepublikovému *Lidovému novinám* (ze současného denního tisku mě nic nenapadá) nebo sloh Karla Čapka. Takový jazyk má výhodu toho, že nezastará tak rychle jako řeč běžného denního tisku. Noviny z počátku 20. století jsou místy již čtením k zasmání právě tam, kde se nejvíce snažily přiblížit svému čtenáři. Zato o mnoho starší spisy Františka Palackého lze s trochou soustředění číst dosud. Podle pravidla *Common Language Translation* měly tehdy vydávané překlady Bible do hovorového jazyka být srozumitelné nejméně padesát let. Překlady jako ČEP nebo *New International Version* by mohly vydržet nejméně osmdesát let. Navíc jsou vhodné i pro hlasité předčítání, což se od biblického překladu vyžaduje.

¹⁵ Např. K. L. SCHMIDT, Die Stellung der Evangelien in der allgemeinen Literaturgeschichte, in: *Eucharisterion* 2, 1919, 50–134.

¹⁶ *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*, Bern, 1946, 6. vyd., 1977, 2. kap.; česky vyšlo poprvé 1968.

¹⁷ In: J. A. DUS, P. POKORNÝ, *Neznámá evangelia. Novozákonní apokryfy I*, Praha, 2001, 275nn.

Poslední znak novozákonního textu je zřetelná rozrůzněnost jazyka autorů jednotlivých knih. To by dobrý překlad měl umět reprodukovat. Jako požadavek to vznesl již František Žilka ve studii, v níž sám komentoval svůj překlad Nového zákona.¹⁸ Přesto se mu tento úkol nepovedl. V ČEP jsme se o to pokusili tak, že základní překlad, který potom byl předmětem kritického hodnocení celé skupiny, připravil jeden autor. Dvoustupňová oponentura však typické rysy do velké míry setřela, snad s výjimkou překladu Zjevení Janova, kde originál je tak plný neobvyklých výrazů a slohových prostředků (imperativy, asyndeta, hle, barbarské zacházení s gramatikou), které měly navodit dojem zápisu v extázi, že i z překladu možno vyčíst odlišnost originálu. Jinak zůstal požadavek odlišit sloh jednotlivých autorů nesplněn. Jen novozákonní citáty z Písma (křesťanského Starého zákona) jsme někdy ponechávali v upravené kraličtině, abychom naznačili, jak starobyle zněly, když vznikl Nový zákon. Zatím se odlišení slohů jednotlivých knih nepodařilo žádnému z překladů Bible. Jako problém je to však třeba připomenout.

(Vyšlo česky a rusky, viz Bibliografie 89–89B)

¹⁸ O nový překlad Nového zákona, *Naše řeč* 10, 1935, 365–371; srov. Bartoň (viz výše pozn. 7), 116.